

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մ Ա Յ Ր Ա Վ Ա Ն Ք

(Ախտայի շրջան)

§ 1

ընկերացի զեպի Սեան տանող խճուղիով անցնող ուշադիր ուղեւորը, Շամիրամի սարը (Քյոթան դաղ) շրջանցելուց հետո, ձախ կողմում, հեռվում բարձրացող Թեղենիս (Ալիբեկ) լեռան հարավային լանջն ակողմոք ձորի մեջ կնկատի մի մենավոր հուշարձան, որն իբրև մի դիտարան հսկում է ճանապարհից ցած տարածվող ընդարձակ սարահարթի վրա։ Դա պատմական Մայրավանքն է, որը է դարից սկսած, մեր գրականության մեջ հիշատակվում է նաև Մայրադամ անունով։

Այս վանքի անունը սերտորեն կապված է Հովհան վարդապետ Մայրավանքացու կամ Մայրադամեցու կյանքի և անվան հետ, և պետք է ասել, որ միայն այս կապակցությամբ է հիշատակվում մեր պատմության մեջ։ Այդ իսկ պատճառով, նախքան հուշարձանի նկարագրությանն անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտ նկարագրել այդ, իր ժամանակի ականավոր գործչի, մեր կարծիքով նաև մեծ հայրենասերի մասին այն, ինչ որ հայտնի է մեր պատմագիրներից։

Հովհան Մայրավանքցին է դարի կրոնական, գրական և, մենք կավելացնենք՝ նաև քաղաքական ականավոր գործիչներից մեկն էր։ Նա հայտնի է իր դավանաբանական, մեկնողական, կրոնա-քարոյախոսական գրվածքներով և ճառերով։ Ըստ Ստեփանոս

Տարոնեցի՝ Ասողիկ կոչված՝ պատմագրի, նա գրել է երեք գիրք. «Նրատ վարուց», «Հատարմատ» և «Նոյեմակ»։ Նրա լեզվի մասին պատմարան ևեռն այսպես է գրում. «Նշանավոր կրոնական գործիչը գիտեր գրել այնպիսի մի ընտիր հայերենով, որ երկար ժամանակ նրա գրությունները համարվում էին 5-րդ դարի գործ»։

Որքան էլ արժեքավոր լինի Հովհան Մայրավանքցու գործունեությունը գրական և վարդապետական (քարոզչական) ասպարեզում, նրա մեծագույն արժանիքն այն է, որ նա բյուզանդական քաղաքականությանը կամա թե ակամա ենթարկված Նյու կաթողիկոսի վարքագծի դեմ դիրք բռնեց։ Թեև Հերակլ կայսեր և Նյու կաթողիկոսի փոխհարաբերություններն ըստ երևույթին լուկ կրոնական, դավանաբանական բնույթ էին կրում, սակայն հենց այն հանգամանքը, որ դավանաբանական այդ պայքարն ի մասնավորի հայության ազգային գոյություն էր վտանգում, այդ հարցը կրոնականից վերածվում էր նաև մասամբ քաղաքականի։

Պատմությունից հայտնի է, որ բյուզանդական կայսրները, սկսած Հուստինիանոս մեծից (527—577), իրենց հսկա կայսրությունը ներքուստ ուժեղացնելու, միաժույզ դարձնելու նպատակով, ձգտում էին իրենց տիրապետության ներքո գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդներին քաղկեդոնիկ դարձնել։ Այդ

1 Առաջ, «Հայոց պատմություն», հատ. Բ, Երևան, 1947 թ., էջ 349։

նպատակին հասնելու համար, նրանք որևէ միջոցի առաջ կանգ չէին առնում: Բյուզանդական կայսրության ժողովուրդների թվում էին նաև հայերը, որոնք իբրև մարտական ուժ, մեծ կարևորություն ունեին: Սակայն հայերն ունեին իրենց Ազգային Եկեղեցին, որը դավանանքով տարբեր էր կայսրության պետական կրոնից, ուստի և ամեն կերպ դիմադրում էին կայսրների հիշյալ քաղաքականությունը, որովհետև Քաղկեդոնը ընդունելով, իբրև ազգություն կղիմազրկվեին և կկորցնեին իրենց դոյությունը: Մայր առին բացարձակ և քղաքական հալածանքները, հայության ընդլրումին վերջ տալու և ընդգրկմամարտ ուժը թուլացնելու նպատակով: Այս քաղաքականությունը պարզորեն բնորոշվում է այդ ժամանակի պատմիչ Սերևոսի կողմից Մորիկ կայսեր վերադարձած մի նամակից, հասցեագրված պարսից խոսրով Փարվեզ թագավորին: Բերենք այդ քաղվածքը. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են [հայք], կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ՝ ասէ, ես դիմս ժողովեմ և ի թրակէ գումարեմ. և դու պոյզ ժողովէ և հրամայէ յԱրեւելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, և եթէ տպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեր կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դորս յերկրի իսրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի»: Այստեղ նշանակություն չունի այն հանգամանքը, թե իրոք այդպիսի բովանդակությամբ նամակ է գրված եղել, այլ կարևոր է այն, որ հայերի մեջ տարածված է եղել բյուզանդական քաղաքականության այդպիսի լուսարանությունը: Բնական է, որ նման պայմաններում հայության առաջավոր, ազգասեր մարդիկ, ինչպիսիք էին Թեոդորոս Ռշտունին և Հովհան Մայրավանեցին, որը Կոմիտաս կաթողիկոսի կողմից տեղակալ էր նշանակված, իսկ եղրի ժամանակ Գլխի Ս. Գրիգոր Եկեղեցու փակակալ, զեմ գային այս անգամ Հերակ կայսեր կողմից Հայ Ազգային Եկեղեցու ինքնուրույնությունը վերացնելու նկրտումներին և դավերին: Կարևոր ժողովում եղր կաթողիկոսն ու Հերակ կայսրը Հայ և Հույն Եկեղեցիների միության հարցում հասնում են որոշ հասկացողության: Երբ կաթողիկոսը Հերակ կայսեր հետ բանակցելուց հետո նոր էր վերադարձել դեպի Կարին կատարած իր ճանապարհորդությունից, Հովհանը, պախարակելով կաթողիկոսի արած քայլը, նրան չի դիմավորում: Եզրը, որն ըստ Սերևոսի «...էր այր խոնարհ և հեղ, որ ոչ կամէր զոր ցատուցանել...», նրան բռնությամբ իր մոտ է բերել տալիս, պախարակում, նույնիսկ ծեծում (ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտ-

բու վկայությամբ՝ «Ապա հրամայէ եզր մորցածի տանջել զպարանոց նորա և զկզակա»): Սակայն արժև այստեղ մեջ բերել Սերևոս պատմագրի նկարագրությունը եղրի և Հովհանի ընդհարման, դրա հետևանքի, և ի միջի այլոց Մայրավանքը Մայրագոմ անվանելու մասին, որը պատմիչը կատարում է գեղեցիկ ու պարզ ոճով և վիպական մանրամասնություններով: «...Սա (եզրը) հանդիպեալ Հերակի ի Կարնոյ քաղաքի, ոչ տանելով ընդ իւր զՅովհան՝ փակակալ Սրբոյն Գրիգորի, որ յայնմ ժամանակի կատարեալ էր աստուածային գիտութեամբ, այլ զոմն կիսակատար գիտութեամբ ընդ իւր առնոյր: Եւ հասեալ ի ժողովն՝ խնդրէ ի նմանէ Հերակի ձեռնարկ հաւատոյ: Իսկ նորա իբրև տղէտ գոյով աստուածային գրոց՝ խաբեալ խորամանկութեամբն յունաց՝ նշովեալ գամենայն հերձուածողս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, հազորդեալ նոցա ըստ օրինաց՝ մեծապարզ և փառք դառնային, զԿողբ ժառանգեալ փոխան հաւատոյն: Որոյ ընդ առաջ ելեալ նմաւստ Եկեղեցոյն, իսկ Յովհան ոչ ել, և մեղադրեալ եզրի՝ ծանուցանէ նմա. որոյ ասացեալ Քրաւ լիցի ինձ հազորդի աշնմ, որ քակաց զցանկ հաւատոյ: Եւ ապա բռնութեամբ մուծեալ ի սենեակն՝ ասաց եզր զգի ընդվեալ և խորխտացեալ ոչ տեսանես զմեզ: Եւ նա ասէ «խորխտումն ոչ գոչ յիս. այլ ջատագով ճշմարտութեան կամիմ լինել. բայց դու յիրաի կռչեցար եզր, զի յեզր հունեալ տրոհեցեր զՀայաստանեայս քակեալ զսահմանս հաւատոյ հարցն և խորամտեալ դատաբնական զցանկն՝ կործանեալ ի մարդազաւան տոմարս և խոնիր»: Եւ զայս ասացեալ զնաց յերեսաց նորա անարգանք: Եւ երթեալ բնակեցաւ ի Մայրոյ վան. ուստի հայածեալ զնա եզրի՝ կոչէ գտեղին Մայրագոմ, և զՅովհանն՝ Մայրագոմեցի: Իսկ նորա զնացեալ ի Գարգման՝ անդ կատարէ վկեանս իւր տառախաջան հանդիսի»:

§ 2

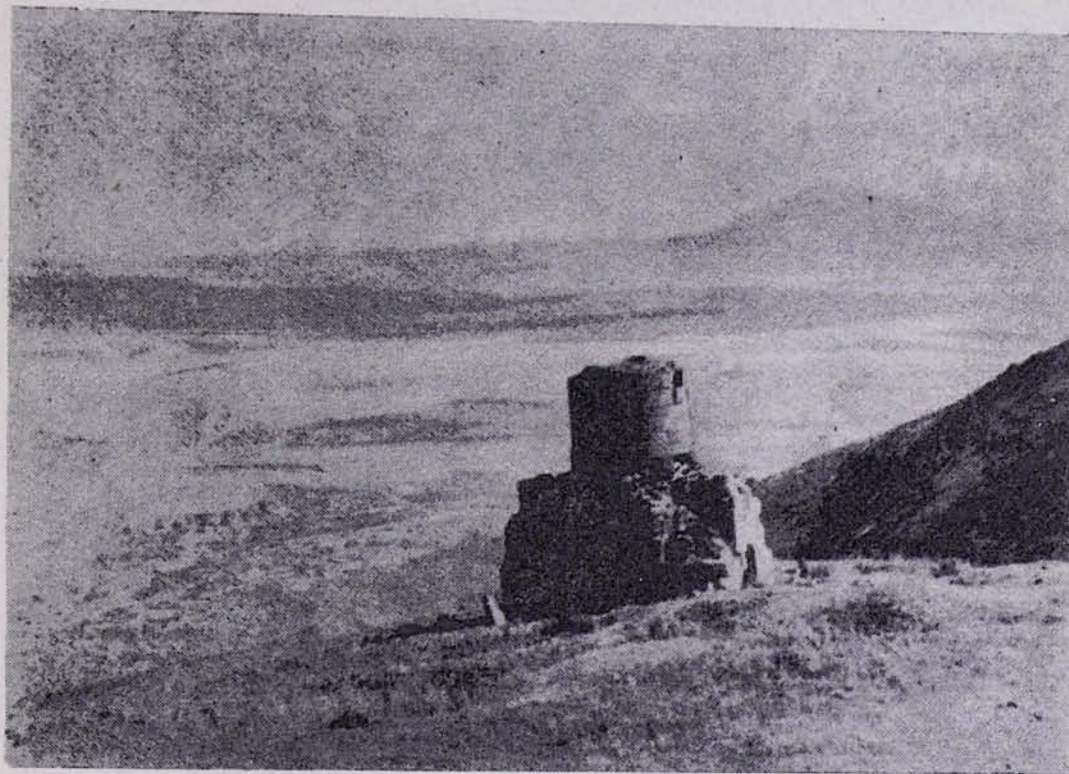
Շատ անգամ եմ անցել Երևանից Սևան տանող հանապարհով, և ամեն անգամ, ծոնտան գլուղն անցնելուց հետո, երկար նայել եմ Թեղենիսի լանջին, անտառային բացուտում ցցված հուշարձանին և ձգտել այցի զնալու պատմական այդ վայրը, որի անունն անքակ կապված է մեծ հայրենասերի, հայաժողովան իմաստուն ծերի՝ Հով-

2. «Պատմութիւն Սերևոսի Եղիսկոպոսի ի Հերակին», Ս. Պետերբուրգ, 1879 թ., էջ 169:

հան Մայրավանհցու հիշատակի հետ: Վերջապես, անցյալ տարի, օգոստոս ամսվա սկզբներին, ինձ հաջողվեց իրագործել երկարամյա իղձս:

Հուշարձանն այցելելու համար պետք էր գնալ Ախտալի շրջանի Սուլակ գյուղը, որը գտնվում է Հրազդանի ձախափնյա ժայռերի գլուխը ծակող տափարակի վրա: Հուշարձանը գտնվում է գյուղից հյուսիս, գետի աջ ափին և այդտեղից այնքան պարզ և մոտիկ է երևում, որ թվում է թե 1—2 կիլոմետրից հեռու չէ, այն ինչ իրականում հեռավորությունը 5—6 կիլոմետր է:

գերեզմանոցը պատկանելիս է եղել նույն ձորում գտնվող մի գյուղի, որի հետքերը թերևս հնարավոր լինի հայտնաբերել շրջակա քարակույտերի մեջ: Այդ առթիվ պրպրատումներ անելը մեր ծրագրում չկար. բացի այդ, պետք էր շտապել, քանի զեռ զով էր, ժամ առաջ դիմացի սարալանջը բարձրանալու: Մոտենում ենք Հրազդանին, որը ներկայումս այդ տեղում մի խղճով վտակ է: Այժմ գետի հունով հոսող ջրերն ամբողջովին բխում են դեպի փնյա աջ ու ձախ կողմերի ժայռերի տակից, այնինչ բուն գետի ջուրը, Ախտալից ցած վեջերս կառուց-

ՄԱՅՐԱՎԱՆԻ— ՏԵՍԱՐԱՆԻ ՎԱՆՔԻ ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎԱՏՈՒՏՔԻՑ:

Գյուղից Մայրավանք կարելի է գնալ միայն ոտով կամ զրաստով: Ուղեկցիս հետ, լայն ու քարքարոտ ճանապարհով, իջանք ձորը: Կամուրջին չհասած, ճանապարհի աջ կողմում, ժայռերի և քարակույտերի մեջ, նկատվում են բազմաթիվ գերեզմաններ: Տապանաքարերը մեծավ մասամբ տափակ են. շատ քչերի վրա, քարամամուռի շերտի տակ, նկատվում են տապանագրեր, առանց թվագրությունների: Ըստ երևույթին գերեզմանները շատ հին չեն, մոտավորապես Ժէ—ԺԸ դարերի: Հավանական է, որ այդ

ված հուժկու ամբարտակին դեմ առնելով, փոխել է իր դարավոր ընթացքը, և Սուլակից վերև, ստորերկրյա ժայռերի մեջ փորված ջրանցքով գետն է բանեցնելու այդ գետի ափերին կառուցված հիդրոէլեկտրակայաններից հզորագույնի՝ Գյումուշգէսի մեքենաները:

Անցնում ենք փայտե կամուրջը: Դիմացը՝ աջ ափին, ցցված է մի մեծ բաղալտե ժայռ, որի երեք կողմից բխում են բազմաթիվ մեծ ու փոքր սառնորակ աղբյուրներ: Դեպի հուշարձանը տանող ճանապարհը ժայռը շրջ-

չանցնելով ձախ կողմից, թևքվում է դեպի արևելք, և գետափին գուգահեռ, սարի փեշերով անցնելուց հետո, կտրում է վանքի կողքից իջնող ձորի հեղեղատը և վերջինիս ժայռոտ ձախ ափով, բազմաթիվ ճյուղավորությունների բաժանվող կածանով բարձրանում վերև: Հեղեղատից սկսվում է հանապարհի ամենագծվար և այցելուի համար տաժանելի մասը, մոտ մեկ կիլոմետր տարածությամբ: Ժայռերն անցնելուց հետո բազմաթիվ շափղիղները միանալով կազմում են մի լայն ու քարքարոտ ուղի, որն անցնում է վերևից դահլավեժ դեպի գետն իջնող լեռնաբազկի սեռի վրայով: Հասնելով վերևում սարալանջը ծածկող անտառի փերեում, հանապարհը թևքվում է դեպի ձախ և աստիճանաբար կորցնում է իր թևքությունը: Սկզբում անտառի ծառերը խղճով են ու ցանցառ: Գնալով անտառը խափնում է, ծառերի տակ և բացուցներում գետինը ծածկվում է թարմ կանաչով և ծաղիկներով: Քիչ անց հանապարհը, այժմ իբրև մի լայն կածան, հանգիստ և անզգայի թևքությամբ բարձրանում է վեր, վանքի խոր ձորի ձախ ափով: Ծանապարհի այդ մասը, մոտ մեկուկես կիլոմետր երկարությամբ, հիանալի է: Մոտերի զով սովերները և համատարած թարմ կանաչն այնքան զրավիչ են, որ մարդ մեծ ցանկություն է զգում այդ առիթից չհեռանալու, և ակամա դանդաղեցնում է քայլերը: Հանկարծ անտառային ծառերի շղթան կտրվում է, ահա և Մայրավանքը:

§ 3

Հուշարձանը գտնվում է մոտ 70—80 մետր տրամագիծ ունեցող մի թևք բացուտի ամենաբարձր կետում, հարավ-արևմտյան անկյունում, որը կարծես կախված է ցածում ընկած խոր ձորի վրա: Բացուտը ծառերից և կանաչից զուրկ մի հողամաս է, չորս կողմից առնված անտառի կանաչ շերտաձևի մեջ: Դրա արևմտյան մասը բարձր է, իսկ արևելյան մասը մի ցածր գոգավորություն է կազմում, որը, ինչպես երևում է ճարճված տիղմաշերտից, տեղումների և ձյան հայցքի ժամանակ վերածվում է մի լճակի:

Վանքի արևմտյան կողմում ընկած ձորակը, զուրս գալով բացուտի սահմաններից, կրկին խրվում է անտառապատ լեռան կողերի մեջ և խորանում դեպի հյուսիս: Հուշարձանից մոտ 150 մետր հեռու, ձորի աջափնյա ժայռերի տակից մի սառնորակ փոքր աղբյուր է բխում: Հուշարձանի տեղանքի նկարագրությունը վերջացնելու համար, մենք էլ ավելացնել, որ այդ տեղից,

իրը մի բարձր դիտանդից, անտառապատ սարալանջերի անկյունավոր կտրվածքի միջից, հիանալի տեսարան է բացվում. դիմացը Հրազդանի ձախափնյա ընդարձակ սարահարթին է ընկած, աջ ծայրին մշուշապատ Եամիրամի սարը, իսկ ցածում, Հրազդանի ձորափին, պարզ երևում է Սուլակ գյուղը, իր հոռուները տարածվող կոտնտեսային սակեգույն արտերի կիսաշրջանի կենտրոնում: Զի կարելի ժխտել, որ հուշարձանի տեղն ընտրողը իրոք հաշակի տեր մարդ է եղել:

§ 4

Պետք է խոստովանել, որ առաջին իսկ հայացքից հուշարձանի տեսքը հիասթափություն պատճառեց: Մինչ սպասում էինք տեսնելու մեր հնագույն վանքերից մեկը, որը, ինչպես այս հողվածի սկզբում ասված է, հիշատակվում է է դարի սկզբին վերաբերող պատմական անցքերի կապակցությամբ, տեսնելու այն տաճարը, որի մեջ աղոթել և արցունք է թափել հայաժական ծեր հայրենասերը՝ Հովհան Մայրավանքցին, մտածելով իր Ազգի և եկեղեցու ճակատագրի մասին: Մեր աչքի առաջ էր մի հուշարձան, որը, արտաքինից իսկ դատելով, 6—7 հարյուրամյակ հետո էր կոռուցվել: Պարզ էր, որ մեր տեսածը Հովհանի եկեղեցին չէր, այլ հետագայում նրա տեղում շինվածը: Մենք էր մխիթարվել, որ ներկայիս հուշարձանը, շնայած իր մեծապես վնասված արտաքին տեսքին, մի զոդորիկ կոթող է, պարզ՝ արտաքինով և գեղեցիկ՝ իր կառուցողական արվեստով:

Դատելով մեր տեսածից, դժվար է ասել, ինչ արդյոք հնում այդտեղ մի վանք է եղել, մեր ներկայիս հասկացողությամբ, այժմ առակ մի եկեղեցի է, առանց կրոնական տիպի որևէ այլ կառուցվածքների:

§ 5

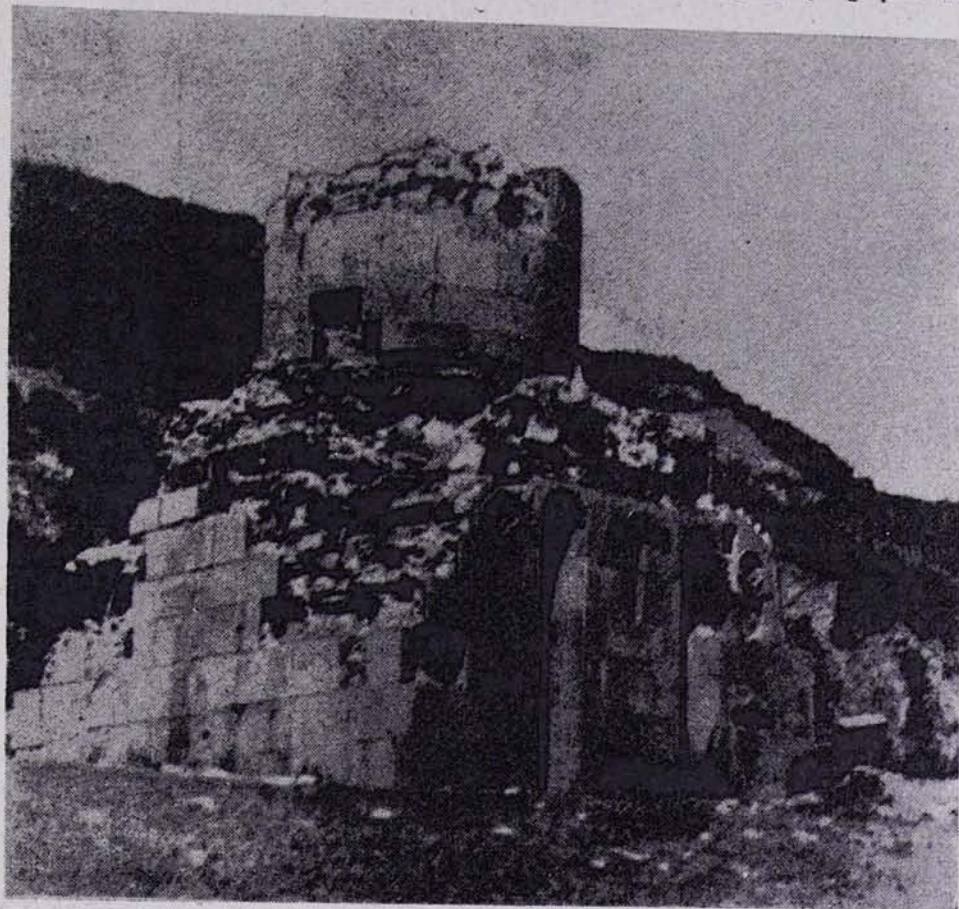
Այժմ անցնենք հուշարձանի նկարագրությանը:

Եկեղեցու շենքը դրսից քառակուսի է, երկարությունը, 8,40, իսկ լայնությունը՝ 7,13 մետր: Պատերի հաստությունն է 0,80 մետր: Արևելյան պատի մեջ (դրսից) արսիդը և խորաններն իրարից բաժանող միջնորմերի գծով, կան երկու անկյունաձև նիշեր³, որոնց զապաթները զարդարված են

³ Զ. Ղ. Ալիշանի «Այբարատ»-ում (Վենետիկ, 1890 թ., էջ 270) բերված այս հուշարձանի հատակագծում, հյուսիսային և հարավային պատերի մեջ ցույց են տրված երկուական նիշեր ևս, որը ճիշտ չէ:

կիսակոնաձև փորվածքների պսակով: Արտաքին զարդարանքները (զարդաքանդակ) շատ սակավ են և պարզ: Դրանք են՝ մուտքի շրջանակը, կողքերից փոքրիկ կիսասյուներ և դրանց պագաթները միացնող ու ճակատաքարը վերևից գոտկող կիսագլան: Արեւելյան պատի վրա, ցածի խորանների կարճ ու նեղ լուսամուտների գլխին պսակներ, վերին խորանների կլոր ու փոքր լուսանցքների շուրջը՝ երկշարք կիսագլանաձև

կիսասյուներն առնված են կիսագլանների (ճակատի անկյուններում) և անկյունաձև կտրվածքների շրջանակների մեջ: Արևմուտյան պատից մինչև ելուստ տարածությունը 1,32 մետր է, իսկ ելուստից մինչև խորանի ճակատը՝ 2,47 մետր: Գմբեթը դրված է ելուստների և արսիդի ծայրերի անկյունների վրա: Արսիդը փորը չէ: Բեմը ցածր է և խորանների ճակատի դժից դուրս դրված: Բեմի երկու կողմից, դուրս ընկած մասում,

ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ.— Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼՔԻՑ:

շրջանակներ, որոնցից հարավայինը խաչաձև է, իսկ հյուսիսայինը՝ ութանկյուն: Գմբեթի թմբուկը միջակ բարձրության է և գլանաձև: Միակ մուտքը արևմուտքից է, $1,88 \times 1,12$ մետր կտրվածքով:

Ներսից եկեղեցին խաչաձև է: Հյուսիսային և հարավային պատերին կից տեղափորված են 1,5 մետրանոց ելուստներ, որոնց հաստությունը 0,77 մետր է: Ելուստների ճակատներին դրված են մեկական հաստ կիսասյուներ, գլանաձև խոյակներով:

Բարձրանում են երեքական նեղ աստիճաններ: Արսիդի երկու կողմից կան երկհարկ խորաններ: Ցածի խորանների մուտքը 0,80 մետր լայնություն ունի: Վերին խորանների մուտքերը արսիդի եզրերին, բեմի հատակից բարձր և նեղ են: Ներսից պատերը սլորատաշ են, հատակը՝ սալապատ: Լուսամուտները նեղ են ու կարճ, բացառությամբ արսիդի արևելյան պատի մեջ, սեղանի վրա բացվածի, որը համեմատաբար ավելի լայն է ու երկար: Չհաշված խորանների լու-

սանցքները, եկեղեցին լույս է ստացել թվով ութ լուսամուտներից, որոնցից չորսը պատերի վերին մասում, չորսն էլ գմբեթի շրջանում, զվաար ճակատներին: Պարզ է, որ եկեղեցին ներսից շատ աղտոտ լուսավորության է ունեցել: Հուշարձանը շինված է մոխրագույն բազալտ քարից:

Մայրավանքում, բացի եկեղեցուց, իրեն կրոնական տիպի հուշարձաններ, կան չորս հատ փոքր և միջակ չափերի պարզ խաչքարեր: Դրանցից մեկը եկեղեցու ներսում, սեղանի սալաքարի տակ, իրեն վեմքար է ծառայում: Մնացած երեքը դրսում են. մեկական եկեղեցու հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևմտյան անկյունների մոտ, իսկ չորրորդը, որն ամենամեծն է, տեղավորված է տափարակի հարավ-արևելյան անկյունում, որտեղ անտառով Սուրբ տաճարը կառուցված է սկսվում:

Ավելի հարուստ է եղել վանքը քաղաքացիական տիպի շենքերով, որոնց փլատակները երեք կողմից շրջանցում են եկեղեցին՝ հարավից, արևմուտքից և հյուսիսից: Հատկապես ընդարձակ տեղ են դրավում հյուսիսային կողմի ավերակները, որոնց մեջ տեղտեղ երևում են սրահների և սենյակների հիմնապատերը: Այդ շենքերի ավերակներն ապացույց են, որ վանքը մի ժամանակ բազմաշահ միաբանություն է ունեցել, նաև խոշոր տնտեսություն:

§ 6

Ներկա դրությամբ այս հուշարձանը ցավալի փլուզված է: Քանդված է, — գմբեթի վեղարն ամբողջովին: Թափված կամ հանված են երեսպատ քարերը, — գմբեթի թմբուկի վերին շարքերը՝ մեծավ մասամբ, տանիքին՝ ամբողջովին, պատերի վերին շարքերը և հատկապես անկյունների քարերը: Հուշարձանի պատերի տակ թափված քարերից միայն մի քանի հատ են մնացել:

Այն փաստը, որ հուշարձանի վրա որևէ ճեղքվածք չի նկատվում, ապացույց է, որ վերահիշյալ վթարումների պատճառը երկրաշարժները չեն եղել: Ինչպես երևում է, քարերը վաղուց են քանդվել, որովհետև թարմ հետքեր չկան: Միաժամանակ պետք է նշել, որ հուշարձանը հարգի է շրջակա գյուղերի հավատացյալների կողմից, դա ուխտատեղի է: Դրան ապացույց են, ներսում՝ սեղանի վրա իրար վրա թափված բազմաթիվ ասեղնագործ նվերները և դրսում՝ եկեղեցու շրջապատում շինված մատուղի օջախները:

§ 7

Հուշարձանի, ավելի ճիշտ՝ վանքի անունը, ինչպես տեսանք Սեբեոսի պատմությունից,

դեռ է դարից հայտնի է եղել իբրև Մայրավանք, որը հետագայում դարձել է Մայրավանք, ինչպես երևում է վանքի ներսում եղած ՈՉԳ (1224) թվագիր արձանագրությունից, առաջացել է դրա տեղի անունից: Ըստ հիշյալ արձանագրության, այդ տեղը կոչվել է «Տափակ մայրոյ»: Այստեղ «տափակ» բառը պետք է հասկանալ «տափ» կամ «տափարակ» իմաստով, որով կստացվի «մայրի ծառի» (անտառային մի բարձր ծառ) տափարակ: Այնուհետև, ըստ Սեբեոսի վերահիշյալ վկայության, եղր կաթողիկոսը՝ Հովհաննիս անպատվելու միտումով, վանքի անունը կոչել է «Մայրագոմ», իսկ Հովհան վարդապետին՝ «Մայրագոմեցի»:

Մայրավանքի ներկայիս հուշարձանը՝ եկեղեցին՝ ինչպես երևում է ստորև բերվող արձանագրությունից, Ս. Աստվածածնի անուն է կրում, և այդպես էլ՝ ընդունված է ժողովրդի կողմից:

§ 8

Մայրավանքի հիմնարկման ճիշտ ժամանակի մասին որոշակի որևէ քան առել դժվար է, որովհետև ոչ մատենագրական տեղեկություններ կան դրա մասին և ոչ էլ նախնական շենքից որևէ հետք է մնացել, որի ոճից կարելի լինեն եզրակացություններ անել: Սակայն Սեբեոս պատմագրի նկարագրած պատմական իրադարձությունները, որոնց կապակցությամբ հիշատակվում է Մայրավանքի անունը, հիմք ընդունելով, կարելի է մոտավոր ենթադրություն անել: Ըստ Լեոյի⁵, եղր և Հերակի հանդիպումը եղել է հունվարին, 633—634 թվականին, որից հետո եղրը վերադարձել է Հայաստան, ընդհարվել Հովհաննի հետ և վերջինս գնացել է Մայրավանք: Ուրեմն այդ ժամանակ Մայրավանքն արդեն գոյություն ուներ և ըստ երևույթին նոր շինված վանք չէր: Այսպիսով Մայրավանքի շինության ժամանակն ընկնում է 2 դարի վերջերին, կամ ամենաուշը՝ է դարի սկզբին:

Ինչ վերաբերում է ներկայումս գոյություն ունեցող շենքի շինարարությանը, դրա ժամանակը, դատելով հուշարձանի ոճից՝ 6-9 դարի է: Մոտավոր ճշտությամբ, մեր կարծիքով, այդ շենքի կառուցումն սկսվել է 1223—1224 թվականներին: Մեր այս ենթա-

⁴ Հանդուցյալ ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյանը իր «Հայոց հին գրականության պատմություն» աշխատության մեջ (I հատ., էջ 381), գրում է. «Մայրագոմեցի անուն (Հովհաննի) ավելի հին է», առանց իր այդ հայտարարությունը հիմնավորելու:

⁵ Լեո, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1947 թ., II հատ., էջ 310:

դրուվումը հիմնվում է եկեղեցու ներսում, արևմտյան պատի հյուսիսային կեսի մեջտեղում տեղավորված մի մեծ քարի վրա փորագրված արձանագրության վրա: Բերենք այդ արձանագրության կարևոր քաղվածքը. «Ես Յովհաննես, ծառա Քրիստոսի էտու վրա հոգոյ արդիւնքն, զոր ստացեալ էի յարդար վաստակոց, ի սուրբ Աստուածածինս ի Տափակ Մայրոյ... Ա մատուռս Յովհաննիսի է: Ի Թ. ՈՂԳ»:

Այստեղ ուշագրավ է երեք հանգամանք: Նախ՝ արձանագրության մեջ շեշտված է «մատուռս», որեմն Հովհաննեսը նկատի է ունեցել որոշ «մատուռ» կամ խորան: Երկրորդ՝ քարի մոտ որևէ խորան չկա, այլ դա (քարը) տեղավորված է խորաններից ամենահեռավոր՝ արևմտյան պատի մեջ: Երրորդ՝ արձանագիր քարը, հուշարձանի պատերի մեջ դրված քարերի համեմատությամբ, արտասովոր մեծություն ունի, նրա երկարությունը 1,52 մետր է: Բնականաբար առաջանում են հետևյալ հարցերը:— Որ խորանի մասին է խոսքը, ինչո՞ւ այդ արձանագրությունը նկատի առնված խորանի մոտ չէ, և ի՞նչպես է պատահել, որ այդ արձանագիր քարը տեղավորվել է խորանից հեռու մի տեղում: Այդ հարցերից առաջինը թեև մեզ հետաքրքրող խնդիրների լուծման համար այնքան էլ կարևորություն չունի, սակայն կաշխատենք պատասխանել դրան: Մեր կարծիքով նվիրատու Հովհաննեսը նկատի է ունեցել այդ դասի (հյուսիսային կողմի) ցածի խորանը, որովհետև այդ դասի խորանները նախապատվություն ունեն, ինչպես այդ նկատված է նաև այլ հուշարձաններում, իսկ դրանցից հատկապես ցածի խորանը, որի մոտքը բացվում է անմիջապես եկեղեցու մեջ: Այդ կարծիքը հաստատվում է վերը հիշված այն հանգամանքով, որ արձանագիր քարը եկեղեցու հյուսիսային կիսում է տեղավորված, դրան ավելացրած նաև այն փաստը, որ հիշյալ խորանն արձանագրություն չունի, մինչդեռ վերևինը վերապահված է ոմն Աստվածատուրի, որի արձանագրությունը (Ձ 2) փորագրված է վերին խորանի մոտքին կից՝ պատի վրա:

Վերը բերված հարցերից երկրորդը և երրորդը ավելի կարևոր են, որովհետև շոշափում են հուշարձանի շինարարության ժամանակի խնդիրը: Նկատի ունենալով արձանագիր քարի արտակարգ մեծությունը և տեղագրությունը, դալիս ենք այն եզրակացություն, որ այդ քարը նվիրատու Հովհաննեսը հատկապես ընտրել է իր արձանագրությունը վրան փորագրելու համար, դեռ պատի մեջ չշարված վիճակում, տաշել և

արձանագրությունը փորագրել է տվել, որպեսզի այդ պատրաստ վիճակում տեղավորվի ցածի խորանին կից հյուսիսային պատի մեջ, որի երկարությունը՝ 2,47 մետրը՝ հարմար էր այդպիսի մի մեծ քարի համար: Սակայն, ըստ երևույթին, մինչև այդ քարի պատրաստվելը շինքի շարվածքը բարձրացել է ցածի խորանի սահմանից, ուստի և ստիպված են եղել այդ քարը տեղավորել արևմտյան պատի հյուսիսային մասում: Խորանին կից հյուսիսային պատամասի մեջ ցածի խորանի բարձրության գծից վերև չեն տեղավորել, որովհետև այդ դեպքում արձանագրությունը կարող էր համարվել վերին խորանին վերաբերող:

Արձանագրված քարը շինարարության ընթացքում դրված կարծիքին ի հաստատություն պետք է՝ ավելացնել և այն, որ հակառակ դեպքում (այսինքն արձանագրությունը շինարարության վերջանալուց հետո փորագրելու դեպքում) այդ կարվեր խորանի, կամ դրան կից հյուսիսային պատի վրա:

Նշենով այս եզրակացությունից, արձանագրության թվագիրը (ՈՂԳ=1224 թ.) մենք ընդունում ենք հիշյալ քարի տեղագրության ժամանակը ցույց տվող, հետևապես հուշարձանի շինարարության սկզբի կամ երկրորդ տարին: Իհարկե, սա մի կարծիք է՝ իր մերողջ հիմնավորությամբ, որն արվում է վերապահությամբ:

Ինչ վերաբերում է շինարարությունն ավարտելու ժամանակին, այդ առթիվ չենք երկարացնում, ենթադրությունների թիվը չավելացնելու համար:

§ 9

Հաջորդ հարցը շինողների տվ լինելուն է վերաբերում: Քանի որ այդ մասին այլ տեղյալներ չկան, մենք է եզրակացնել, որ հուշարձանը շինված է վանքի միջոցներով և հավատացյալների նվերներով, որոնց թվում մենք դնում ենք վերոհիշյալ Հովհաննեսին և վերին խորանն ստացող Աստվածատուրին: Պետք է ասել, դատելով դրանց արձանագրությունների բովանդակությունից, որ երկուսն էլ կապ ունեն, մասնավորապես Հովհաննեսի, հուշարձանի շինարարության հետ և բավական խոշոր միջոցներ են տրամադրել վանքին, եթե ոչ մեկական խորան («մատուռ») և երկու պատարագ (տարեկան) չէին ստանա: Դրանցից Հովհաննեսի մասին, դատելով «ծառա Քրիստոսի» խոսքից, կարելի է ասել, որ եղել է կրոնավոր, թերևս վանքի միաբաններից մեկը:

ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 10

Մայրավանքը շատ աղքատ է վիճակում։ Եղածն ընդամենը երեք արձանագրություններ են, որոնցից երկուսը եկեղեցու ներսում և մեկն էլ դրսից՝ արևմտյան պատի վրա։ Դրանցից առաջին երկուսը իրենց

աշխատություններում բերել են Հովհաննես եպիսկոպոս Շահաթունյանը⁶ և Հ. Ղ. Ալիշանը⁷, տեղտեղ որոշ տարբերություններով, իսկ բնագրի համեմատությամբ՝ մի քանի շեղումներով։

Բերենք այդ արձանագրությունները մեր վերծանումով։

№ 1) ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԵՐՍՈՒՄ, ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՊԱՏԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՄԱՍԻ ՄԵԶՏԵՂՈՒՄ, ՄԻ ԽՈՇՈՐ ՔԱՐԻ ՎՐԱ։ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԸ (ՅՈՒՆԸ) ՆԵՐԿՎԱՍ Է ՍՊԵՏԱԿ ԳՈՒՅՆՈՎ։

1. Ես Յովհանէս ծառա Քի էտու զիմ հոգոյ արդիւնքն գ-
2. որ ստա[ցեա]լ էի յարդար վաստակոց ի Սր Ածածինս ի Տափակ
3. մայրոյ] սպասաւորք սր եկեղեցոյս խոստացան ի տարոջն
4. Բ [պատարագ]։ Ա։ Ածածինն տաւինն եւ։ Ա։ Սր Սարգսին որ խա-
5. փանէ դատի յԱյ եւ իմ մեղացն պարտական է։ Ա։ մատու-
6. ոս Յովհանէսի է ի Թ. ՈՂԳ

Մանր. 1) Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված տեղերում գրերը հոլմահարված կամ փշացած են, վթարված են նաև 5-րդ շարքի «դատի յԱյ» բառերի գրերը։

2) 3-րդ շարքի սկզբում «մայրոյ» բառի վթարված վերջավորությունը լրացված է ըստ Մեքեոսի նույն վերջավորությունը մեկը գտնում ենք նաև Ալիշանի վերծանության մեջ, առանց փակագծերի մեջ առնելու, երևի աշղ վերծանման ժամանակ հիշյալ վերջավորությունը եղծված չի եղել։

3) 4-րդ շարքի սկզբում եղծված բառը վերծանել ենք «պատարագ», նկատի ունենալով ստորև բերվող 2-րդ արձանագրության 11-րդ շարքում, համանուն տեղում այդ բառի գործածությունը, Շահաթունյանը և Ալիշանը փակագծերի մեջ դրել են «աւր ժամ»։

№ 2) ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԵՐՍՈՒՄ, ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՎԵՐԻՆ ԽՈՐԱՆԻ ՄՈՒՏՔԻ ԿՈՂՔԻՆ, ՉԱԽԵՑՆԵՂ ՇԵՐՏՈՎ։

1. Կամաւ ամենա-	8. հորդ ուխտիս ն-
2. կալին Այ ես Ած-	9. երէս եւ միաբան-
3. առուր ի հալալ	10. քս հաստատեցին
4. արդեանց ստ-	11. ի տարին Բ պատար-
5. ացա զմին [մ]	12. ազ գտան Սր Յակ-
6. առուունն եկեղ-	13. որան որ չառնէլ
7. եցոյս եւ առաջ-	14. դատի յԱյ

№ 3) ԳՐՈՒԹ, ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՊԱՏԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԵՂՐԻՆ.

1. Քս. Ած ողորմի Կոչ-	3. Ետրոսին ամեն
2. ա վարդապետին Պ-	4. և իւր լծկողացն ամէն

Վերջացնելով մեր այցը, սրտի թախիծով հեռանում ենք այն վայրից, որտեղ հայրենիքից բաժանվելուց առաջ, հայրենասեր Հովհան վարդապետ Մայրավանքին անց էր կացրել իր վերջին օրերը։

6 Հովհաննես Խալիկ. Շահխաթունյան, «Ստորագրութիւն Էջմիածնի», հատ. Բ, Էջմիածին, 1842 թ., էջ 188—189։

7 Հ. Ղ. Ալիշան, «Այլարատ», Վենետիկ, 1890 թ., էջ 270։

